

Schlett István

## Eötvös és a politikai tervezés

Dicsérni jöttem, nem temetni Eötvöst, annak ellenére, hogy e konferencia apropóját halálának évfordulója adja. Dicsérni, hiszen szívemhez közel álló személyiségről van szó, nemcsak több területre, a szépirodalomra, a politikai elméletalkotásra, a politikai rendszer átalakítására, illetve – miniszteri pozícióba kerülve – a szakpolitika egyes területeire is kiterjedő alkotói teljesítményei okán, hanem azért is, mert önreflexióra való képessége miatt fel tudja mutatni a gondolat, a szellem emberének, az „írástudónak” gyötrelmeit, aki nemcsak elmélkedni, alkotni, hanem – miként Victor Hugo nyomán egyik korai írásában fogalmazta meg – „használni is akar”, s így tapasztalnia kellett a két szándék közti feszültségeket.

Előadásomban a politikus Eötvösről beszélek a nem a nyilvánosság számára születtett elmélkedéseire, naplójára, leveleire támaszkodva, hiszen elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogyan küzdött a *vita contemplativa* és a *vita activa* egymásnak ellentmondó követelményeinek összeegyeztetésével az ország sorsát és saját karrierjét egyaránt meghatározó sajátos pillanatban, amelyben a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság strukturális átalakulásához vezető folyamatban a döntő fordulat bekövetkezett. A vizsgált időszak zárópontja nem kíván magyarázatot, hisz azt Eötvös halála jelöli ki, a nyitópont megjelölése viszont igen. Naplóbejegyzései alapján azt találom, hogy 1864 augusztusában veszi kezdetét az az önmagával folytatott diszkusszió, amelynek tárgya előbb Deák politikai teljesítményének megítélése, illetve az általa képviselt passzív rezisztencia stratégiájával szembeállítható alternatíva keresése, majd 1865 őszétől kezdődően egyre inkább a politikai vezetés és a politikai tervezés problémáinak értelmezése, és ennek részeként saját szerepének, ambícióinak újragondolása volt. Abban reménykedem, hogy e töprengések elemzése nemcsak Eötvös személyiségének megértéséhez nyújthat segítséget, de elvezethet bizonyos politikaelméleti következtetések levonásához a politikai cselekvés sajátosságait illetően is.

## Első vagy második?

Eötvös és Deák kapcsolata természetesen nem 1864-ben kezdődött el. Pályájuk az 1840-es évektől összefonódott, és az alapvető kérdésekben együtt haladt a reformkorban, 1848–49-ben, a neoabszolutizmus korszakában, majd a kiegyezési tárgyalások első szakaszában, az 1861-ben összehívott országgyűlés idején. Személyes vetélkedésnek semmi jele nem mutatkozott; éppen Eötvös volt az, aki az októberi diploma kiadását követően 1860 novemberében a liberális tábor küldöttségének élen a párt „vezérének” kérte fel Deákat.<sup>1</sup> A ma ismert feljegyzései, naplótöredékei, levelezése alapján úgy tűnik, Deák kritikája, s egyben vezéri szerepének megkérdőjelezése 1864 augusztusában jelenik meg Eötvös gondolatvilágában. Deákot „tehetetlenséggel”, „tétlenséggel” vádolja, magatartását a „csendes örültség” egyik nemével azonosítja,<sup>2</sup> máskor passzivitását kényelemszeretetéből eredezteti,<sup>3</sup> „felfoghatatlannak” véli,<sup>4</sup> vagy éppen a „fantázia” hiányával magyarázza.<sup>5</sup> Megjegyzéseiből nem lehet nem észrevenni, hogy a kritika vetélkedésbe fordul, s magát alkalmasabbnak tartja a folyamatok irányítására. Felmerül benne egy önálló párt létrehozásának ötlete is. A szándék komolyságát jelzi, hogy 1865 februárjában lapalapítási kérelmet nyújt be politikai hetilap indítására. A *Politikai Hetilap* 1865 júniusában el is kezdi rövidre szabott, egy évig tartó életét. Eötvös mindenekelőtt a passzivitás politikájával fordul szembe:

„Mindent visszanyerhetünk – mondja Deák –, csak azt nem, miről önmagunk lemondunk. Nézetem szerint, nem azt, miről lemondunk, hanem csak azt nem nyerhetjük vissza többé, minek visszanyerésére erőnk hiányzik, s ez az, miért én a politikát, mely abban áll, hogy magunkat tökéletes tehetetlenségre kárhoztassuk, csak azért, hogy teóriában bizonyos elveket feltartsunk, a csendes örültség egy neménél alig tarthatom másnak” – írja jegyzetfüzetébe 1864 augusztusában.<sup>6</sup>

A szakítás azonban mégsem következett be. Alighanem azért nem, mert Eötvös két megoldhatatlan feladattal szembesült: belátta, hogy nincs esélye Deák helyébe

<sup>1</sup> Lónyay Menyhért *naplója 1860–1861*. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, Századvég, 2004. 19.

<sup>2</sup> Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. Szerk. Bényei Miklós. Budapest, Magyar Helikon, 1977. 559.

<sup>3</sup> Eötvös (1977): i. m. 554.

<sup>4</sup> Eötvös (1977): i. m. 567.

<sup>5</sup> Eötvös (1977): i. m. 598.

<sup>6</sup> Eötvös (1977): i. m. 559.

lépni, majd pedig azt is, hogy nem képes Deákot stratégiája megváltoztatására kényszeríteni.

Eötvös számára súlyos érzelmi és intellektuális problémákkal volt terhes az a néhány hónap, míg döntésre jutott. Át kellett gondolnia személyes ambícióit, tisztáznia kellett a Deákhöz fűződő viszonyát, meg kellett találnia saját szerepét a rendszer átalakításának folyamatában, és – elmélkedő hajlamának parancsára – szembesülnie kellett bizonyos politikaelméleti dilemmákkal is.

Eötvös személyes ambícióit, a „nagyságra”, a „dicsőségre” törekvést – különösen a romantika korszakában – természetesnek találom, és azt is, hogy „második helyre” szorulását kudarcként éli meg. Éppen ezért figyelmemet az elmélkedő Eötvösrre koncentrálok, azt vizsgálom, hogyan kapcsolódik össze a személyes kudarc feldolgozása a jelenségek megértésére törekvő ember erőfeszítésével, ami végül a politikai vezetés, a politikai tervezés, a politikusi siker mibenlétének vizsgálatához vezette el. A továbbiakban ennek a folyamatnak bemutatására és értelmezésére teszek kísérletet.

### **„Szívesen átengedem a dicsőséget”**

Önbecsülésének, cselekvőképességének helyreállítására irányuló erőfeszítései révén az önreflexióra képes, a politikatörténetben és az elméletalkotásban egyaránt jártas Eötvös csakhamar túllépett sértettségén, és erőfeszítéseket tett a Deákhöz fűződő kapcsolatának rendezésére. Ennek részeként gondolja újra Deákhhoz való viszonyát, saját szerepét, és ütközik bele a politikai vezetés, illetve a politikai tervezés elméleti problémájába.

Nyilván nem véletlen, hogy Eötvös éppen Deák húsvéti cikke megjelenésének napján talált rá az öngyógyítás technikájára. Ekkor tűnik fel ugyanis először a politikai vezetés megkezdésének gondolata a négy hónapnyi szüneteltetés után újrakezdett naplójában. 1865. április 15-én írja:

„A népnek mindig bálványokra van szüksége, de van szüksége oly emberekre is, kik nála okosabbak, s midőn e bálványok előtt meghajolnak, s nekik tömjéneznak, hogy a tömeget tiszteletében meg ne zavarják, azoknak semmiségét belássák, és azokat eszközül használják [...]. Oly embereknek, ki[k] kortársai[k]nál csakugyan magasabban állnak, semmi sem szükségesebb, mint a rezignáció, hogy a darabban, melyet ők gondoltak ki, s melyben minden gondolat az övék, a főszerepet s a tapsokat, melyekkel az jár, másoknak engedjék át, s öntudatokban s azon meggyőződésben keressék vigasztalásukat, hogy a jövő ezen ítéletüket mindég rektifikálja, s a Pompeiusok s Cicerók között, kiknek elsője

közmeggyőződéssel Magnusnak neveztetett, s kivel szemközt Cicero a maga korában igen alárendelt szerepet játszott, helyesebben választ. [...] az utókorra csak azon gondolatok s eszmék maradnak, melyek azt előidézték, s az eset ritka, hol a két szerep egynek jutott. A dicsőségben is választanunk kell rövid életünk s a nagy jövő között.”<sup>7</sup>

Megnyugvást azonban még nem talál. A Deákkal szembeni fenntartásai továbbra is fennmaradnak, lapjában alternatívákat keres az ő koncepciójával szemben, ugyanakkor óvakodik a szakítástól. Reményei a várt támogatás elmaradása miatt gyorsan megcsappannak (például 1865. augusztus 4-én született bejegyzés<sup>8</sup>). Nemsokára bevallja magának, hogy különutas kísérlete kudarcba fulladt. Ekkor még párttársait, név szerint Deákot, Kemény Zsigmondot is bírálja, de az önkritika jelei is megmutatkoznak (például 1865. augusztus 28.<sup>9</sup>). Ebben bizonyára szerepe van annak is, hogy az uralkodó álláspontjának megváltozása, az országgyűlési választások kiírása számára is nyilvánvalóvá tette, hogy valódi esély jelent meg a megegyezésre. Elfogadta tehát Deák „elsőbbségét,” hozzátéve: „Szívesen átengedem a dicsőséget, csak azon eszmék támogatásával érje el, melyeket én az egyedül helyeseknek tartok.” Igaz, fenntartásai még nem tűnnek el – Deák irányában tanúsított „hidegséget” féltékenységből eredezteti –, de „tenni és tūrni fogok mindent, csakhogy a jó alkalmat, mely hazánknak nyílt, felhasználhassuk. Úgyis mért ne játszana ő az első szerepet, ha a darab, melyet játszunk, mégis tőlem lesz” – fogadja meg naplójában 1865. október 10-én.<sup>10</sup>

Sértettségén túllépve elemző énje is magára talált. Egyfelől – nyilvánvalóan a sikeresség hatására – nemcsak méltányolja, hanem kezdi megérteni Deák politikáját, és egyben magának a politikai cselekvésnek a logikáját is. A kiegyezési tárgyalások befejeztével – 1867 februárjában – egyenesen elragadtatottsággal vall naplójában Deák teljesítményéről, még akkor is, ha alapkoncepcióját változatlanul tévesnek, „fikciónak” tartja, s legfőbb feladatának továbbra is Magyarország, illetve a dualizmus elvére felépített Monarchia közjogi helyzetének tisztázását tekinti.

„Nem tudom, mennyire van tisztában Deák a helyzet iránt. Ha tudja, mit tesz, s a jogkon-tinuitás elvét azért állította fel, hogy a forradalmi irányokat, melyek 48-tól az országban elterjedtek, legyőzze, [...] hogy a nemzetet oly pontra vigye, honnan szükségképp oda kell lépnie, hol állnia legjobb, akkor Deák nemcsak hazánkban, de általján véve a legna-

<sup>7</sup> Eötvös (1977): i. m. 604–605.

<sup>8</sup> Eötvös (1977): i. m. 632.

<sup>9</sup> Eötvös (1977): i. m. 639.

<sup>10</sup> Eötvös (1977): i. m. 646.

gyobb államférfiak egyike. Ha maga is osztja a csalódást, melyet terjesztett, s elhiszi, mit a nemzettel elhíttett, [...] a gondviselés eszközét láthatjuk benne, ki azt, minek történni kell, azon egy módon eszközölte, mely helyzetünkben lehetséges vala, mert teljes meggyőződése, hogy az, mi a 67-es munkálatban felállított, soha más úton nem fogadtatott volna el. De az kétségtelen, hogy helyzetünk ezáltal tetemesen megnehezítettett.” (1867. február 10.)<sup>11</sup>

Az „utólagos éleslátás csodafegyverével” (Hobsbawm) élve persze megállapíthatjuk, hogy Eötvösnek igaza volt, hisz a Monarchia fél évszázaddal későbbi összeomlását részben kétségtelenül a kialakított konstrukció bizonytalansága okozta. De – tegyük gyorsan hozzá – változtatni ezen Eötvös sem tudott. Ötlete volt ugyan – a Monarchia föderalizációja –, azonban – a történesek szerintem ezt bizonyítják – a megvalósításához szükséges eszközök, feltételek nem álltak rendelkezésére. Az 1865-ben kiadott *A Nemzetiségi kérdés* című röpiratának fogadtatása ezt számára is világossá tette.

Másfelől viszont – és számomra most ez a fontosabb – rátalált egy fontos politikaelméleti probléma, a politikai tervezés, ezen belül a politikai vezetés mibenlétének kérdésére. A továbbiakban erre koncentrálok.

### **Zsenialitás és korlátoltság – avagy: milyen képességekre van szüksége a vezérnek?**

„Volt kora Széchenyinek, [...] volt később Kossuthnak, s van most Deáknak, s lesz valószínűleg másoknak ily időszaka” – írja Eötvös naplójába 1866. március 15-én, akkor tehát, amikor a kiegyezési tárgyalások már előrehaladtak, s egyértelművé vált, hogy a folyamatok irányítása Deák kezében van. Naplója tanúsága szerint még napokig folytatja e témában töprengéseit. Másnap, elárulva, hogy miért is foglalkoztatja a politikai vezetés problémája, így folytatja:

„Egyet megtanultam tapasztalásaimból, azt, hogy nagyeeszű s tudományú emberek soha a politika mezején nagy befolyást nem gyakorolnak. Az első szerep mindég olyanoké, kik, mint Kossuth, elragadva saját szónoklatuk által, a nép szenvedélyeire hatnak, s azt mozgásba hozzák, vagy kik, mint Deák, eléggé korlátoztak, hogy nézeteikhez makacsan ragaszkodjanak, még részleteikben is, s kik a népet hasonló kitartásra bírják. Csak szenvedély

<sup>11</sup> Eötvös (1977): i. m. 714.

és mozdulatlanság bír hatással a népre; baj csak az, hogy okos emberek soha nem tudják belátni, miként mennyivel kitűnőbbek, annál kevesebbet hathatnak.”<sup>12</sup>

Március 18-án hat újabb feljegyzés születik ebben a témában. Ezeknek csak egyikére térek ki, arra, amelyik legteljesebben fejti ki a vizsgált probléma összetettségét, s egyben jelzi Eötvös kétségeit önmagával és a politikai cselekvésről alkotott felfogásával szemben is.

Előbb két csoportra osztja az „ideológokat,” akik közé feltehetően magát is odasorolja. Egyfelől azokra, akik „bizonyos eszméknek – vagy szavaknak, melyek az emberek többségénél az eszméket pótolják – kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítanak”, illetve azokra, akik az „érdekeknek befolyását túlbecsülik, s az érzések és szenvedélyek hatalmát ignorálják”. Úgy ítéli meg, hogy a kormányzásra mind a „bölcsek”, mind a „derék nemzetgazdászok” alkalmatlanok. Következtetéseit így összegzi:

„Nem kormányozhatja senki az embereket, ki azoknak érzéseiben és szenvedélyeiben legalább egy bizonyos pontig nem osztozik, s az úgynevezett nagy férfiak minden korban olyanokból váltak, kiknek felfogása a tömegnek felfogásától nem különbözött, s kik mint az általános tévedésnek vagy korlátoltságnak képviselői léptek fel. A tömeg szívesen vezetteti magát, sőt mindég vezetőt keres, de csak azon irányban, melyben megindult. A vezető gyorsíthatja vagy mérsékelheti haladását, sőt lassanként megváltoztathatja irányát, de csak amennyiben e szándékot követői előtt eltakarhatja.”

E felismerés döntés elé állítja.

„Ki erre elég ildomosággal nem bír, az járjon magányosan. Szabadon követni meggyőződésünket tetteinkben s minden nyilatkozatainkban, a legfőbb élvezet, melyet a férfi az életben találhat, de az ár, melyért ezt elérhetjük az, hogy a tömeg tapsairól s azon hatalomról, melyet sokaknak egyetértése ad, le tudjunk mondani. Valóban szabad s egy-szersmind hatalmas is nem lehet senki e világon.”<sup>13</sup>

De hogyan oldja fel e dilemmát az, aki mégis egyszerre akar szabad és hatalmas is lenni, mivel a változtatáshoz, a kormányzáshoz ez utóbbira is szükség van? Sokan tartják távol magukat a politikától ezen, gyakran gyötrelmes személyes kudarcokon alapuló megfontolások alapján. Tudjuk, Eötvös nem ezt tette; beállt Deák mögé. Rezignáltan tudomásul vette, hogy kora most sem érkezett meg, és felsejlett benne, hogy nem is érkezhet meg soha. De mivel szabadságához is

<sup>12</sup> Eötvös (1977): i. m. 653.

<sup>13</sup> Eötvös (1977): i. m. 653–655.

ragaszkodott, ugyanakkor befolyást is kívánt gyakorolni a folyamatokra, kibúvót keresett.

„mentül idősebb leszek s higgadtabban ítélek magamról – annál inkább bélátom, hogy elleneim nemcsak magamra, de a közügyre nézve is érdemet szereztek magoknak, midőn a lehetőségig háttérbe szorítottak” – írja Falk Miksának 1866 októberében küldött levelében. Majd így folytatja: „Azoknak vagyok egyike, kik arra valók, hogy előljárjanak, de a gondolat s nem a cselekvés mezején.”<sup>14</sup>

Vajon mit jelenthet számára a cselekvéssel szembeállított gondolat? A csaknem három évtizedes tapasztalatai alapján aligha feltételezhette, hogy a cselekvő politikusok nem gondolkodnak, s azt sem, hogy a cselekvésről lemondva lehetne politikusként létezni. Miből következhetett valójában az őt kínzó dilemma, ami hónapokon keresztül gyötörte, és amire újra és újra visszatér? Arról volna szó, hogy ekkor még nem tudott teljesen megszabadulni az „ideológ-szerep” vonzásától?

Kínálkozik persze egy könnyed pszichologizáló válasz: személyes kudarcát dolgozta fel töprengéseiben. Ez a feltevés talán még igazolható is. 1866 márciusára, és még inkább októberére semmi kétsége nem maradhatott az iránt, hogy pártja sikerének esetén Deák forгатókönyve valósul meg, így nem teljesül be az 1865 októberében naplójába rögzített reménye: „miért ne játszaná ő [már-mint Deák – *Sch. I.*] az első szerepet, ha a darab, melyet játszunk, mégis tölem lesz”.<sup>15</sup> Mi másnak értelmezhetette az önreflexióra hajlamos Eötvös csalódását, mint személyes kudarcnak?

Ez azonban nem válasz a kérdésemre. Én ugyanis úgy látom, dilemmáját akkor érthetjük meg, ha nem pusztán személyi vetélkedésből eredeztetjük. A megszerzett tapasztalatok birtokában 1867 tavaszán jegyzetfüzetében ismét nekifut a politikai vezetés kérdésének. Ebben az esetben azonban nézőpontot változtat: a politikai gyakorlat felől nézve vizsgálja a problémát.

„A siker az életben nem a tehetség abszolút mennyiségétől, hanem az aránytól függ, melyben az egyes tehetségei feladásával [az egyén tehetségei feladatával – *Sch. I.*] állnak, s míg a zseniális emberek éltek [életük – *Sch. I.*] céljait is többnyire fantáziáikkal tűzik ki, korlátolt emberek többnyire korlátoltak vágyaikkban is, s nem könnyen tűznek ki lehetetlen célokat. Ki csak szűk kört lát be, de azt tisztán látja, nem iparkodik azon túl, de a helyet, mely után iparkodik, többnyire el is éri. Nemi tapasztalással szólhatok ez ügyről, mint ki

<sup>14</sup> Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976. 476.

<sup>15</sup> Eötvös (1977): i. m. 646.

életemben sokkal többet értem volna el, ha jóval kevesebbet láttam volna be. A közvélemény, mely nagy tudósokat s gondolkozókat a praktikus életben haszonvehetetleneknek ítél, sokkal józanabb, mint közönségesen hisszük.”<sup>16</sup>

Azt hiszem, itt talált rá problémája gyökerére. Mert a „gondolat” és a „cselekvés” a politikai gyakorlatban sem válik el egymástól; a politikust nem az különbözteti meg a tudóstól, hogy nem gondolkodik, hanem az, hogy *másról* és *másként* gondolkodik, mint az elméletalkotó tudósok vagy a cselekvő politizálástól magukat távol tartó „gondolkozók”, az „ideológok”. A cselekvés embere valóban „korlátolt” kell hogy legyen, hiszen tevékenysége egy meghatározott időben és térben zajlik, döntésének korlátot szab a megvalósíthatóság, míg a „gondolat emberét” a fantázia átrepítheti ezen a korláton. Úgy gondolom tehát, hogy nemcsak a dicsőség utáni vágyból fakadt a konfliktus, hanem nézeteltérések voltak köztük a „helyes”, a sikeres politikáról alkotott elképzeléseikben is.

A fentiekből következően a politikai tervezés vizsgálatával találhatjuk meg a választ kérdésünkre. Láttuk, 1867 tavaszán maga Eötvös is ezt az utat választotta.

### **Miről és hogyan gondolkodik a politikus?**

A továbbiakban annak vizsgálatára teszek kísérletet, hogy miért, miben és mennyiben változott meg Eötvös Deák politikájáról alkotott véleménye, és ezzel együtt nemcsak önértékelése, hanem politikafelfogása is. Önmarcangolását a csalódottságból fakadó, reflexszerű reakciónak tekintem, és abból a hipotézisből indulok ki, hogy Eötvöst valójában cselekvőképessége helyreállításának szándéka vezérelte. Új szerepet, új feladatot keresett magának. Ennek során erősödtek fel benne a kételyek annak *módja* iránt, ahogyan ő a politikai gyakorlatról gondolkodott. Deákkal folytatott vitáját tehát két politikai pozíció ütközéseként értelmezem, természetesen nem vonva kétségbe a személyes ambíciók jelenlétét sem.

A politikai gondolkodástörténeti kutatásaim során kialakult módszertan alapján a politikai folyamat elemzésével próbálom megtalálni a magyarázatot. 1866 márciusára, amikor Eötvös dilemmáit megfogalmazta, bizonyos kérdések már eldőlték. Hogy csak hármat említsek: kialakultak a kiegyezés alapfeltételeinek körvonalai, megnövekedett a siker valószínűsége, vitathatatlaná vált

<sup>16</sup> Eötvös (1977): i. m. 717.

az országgyűlésben erős többséggel rendelkező Deák vezető szerepe. Fordulat történt tehát a deáki koncepció érvényesítésének folyamatában, amelynek mibenlétét 1867 februárjában Deák frappánsan így foglalta össze: létrejött az alap, melyre „hazánk jóllétének és boldogságának épületét” kell majd felépíteni.<sup>17</sup> A politika napirendje tehát megváltozott. Új kérdések vártak megoldásra, mint például a kormányzati rendszer, a kormányprogram kialakítása, a kialakult kompromisszum következményeinek elfogadtatása mind az osztrák, mind a magyar közvéleménnyel, továbbá a felkészülés a kormányzásra, ami a parlamenti többségre, a Deák-pártra várt. És persze a porosz–osztrák háború alapvetően változtatta meg a Habsburg Birodalom nemzetközi és belpolitikai helyzetét. Mivel a politikai gondolkodás a politikai cselekvéshez kötődő gondolkodásmód, a témák megváltozása értelemszerűen tükröződik a politikai gondolkodásban.

Véleményem szerint Eötvös egy pillanatra sem vonult ki a „cselekvés mezejéről”. Pártja „második embereként” elindult az országgyűlési választásokon, aktívan részt vett az országgyűlési vitákban, az uralkodóval, illetve az osztrák féllel történő alkudozásokban. 1866 nyarán hetilapját is megszüntette. A Deákkal folytatott vitáját feladta, noha lelke mélyén továbbra is úgy gondolta, hogy a birodalom federalizálása kedvezőbb megoldás lenne, mint a „jogfolytonosság” fikciójára alapozott dualizmus. Böven maradt tere így is az együttműködésnek Deákkal, hiszen programjuknak csupán egyik eleméről volt szó.

Az sem lehetett kétséges számára, hogy a politikai cselekvés egyben intellektuális tevékenység is. Nem feltételezhette tehát, hogy a politikusok nem gondolkodnak. Legfeljebb azt, hogy nem „nagyeszűek” és „nagy tudásuk,” továbbá „korlátoltak” – azaz valahogy másként teszik azt, mint azok, akik a „gondolat mezején” tevékenykednek.

Ezért gondolom azt, hogy a korábban bemutatott kételyeit nézőpontjának megváltozása oszlatta el: a gondolkodni vagy cselekedni dilemmáját a hogyan kell egy politikusnak „helyesen”, azaz *mesterségének megfelelően* gondolkodnia kérdése váltotta fel. Ennek megsejtését látom egy már idézett mondatában: „A közvélemény, mely nagy tudósokat s gondolkozókat a praktikus életben haszonvetetlenné ítélt, sokkal józanabb, mint közönségesen hisszük.” Merthogy – emlékeztetek a zsenialitásról, a korlátoltságról és a sikerről elmélkedő soraira – a való életben a gyakorlatiasság, a megvalósítható célok kitűzése a sikeresség alapfeltétele.

<sup>17</sup> Kónyi Manó (szerk.): *Deák Ferenc beszédei*. IV. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1903. 326.

Tanulmányaiból, s persze több mint húszéves politikai gyakorlatából tudta azt is, hogy az alapelveken és a „végcélon” túl mi minden másról kell gondolkodnia egy politikusnak. Éppen ő volt az, aki 1861 tavaszán, Magyarország történetének egyik jelentős fordulópontján, néhány nappal az országgyűlés megnyitása előtt a tennivalók megtárgyalására gyülekező Deák-párti politikusokat egy, talán Ciceró által hexameterbe rendezett latin nyelvű tanító versikével<sup>18</sup> üdvözölte, amely magyarul így hangzik: „ki, mit, hol, mely eszközök által, miért, hogyan, mikor?”<sup>19</sup>

Úgy gondolom, valóban ezek a kérdések jelölik ki azon kognitív tevékenység témaköreit, amelyet a politikai cselekvéshez kötődő gondolkodásnak, azaz politikai gondolkodásnak nevezek, amelynek módozatát a cselekvéshezköthettség határozza meg. A politikai gondolkodás a *vita activa*, és nem *vita contemplativa* részét alkotja. Kutatásaim során arra jutottam: a politikusok *másért, másról* és ennek következtében *másként* gondolkodnak, mint a „gondolkodás mezejére” vonuló tudósok vagy a politikáról elmélkedő „ideológok”. Az előbbieknél kognitív tevékenysége a döntésre, a cselekvési folyamat megtervezésére, az utóbbiaké viszont a jelenségek és a folyamatok megértésére, illetve a fennálló kritikájára és/vagy egy kívánatos állapot elképzelésére, eszmék, elvek megalkotására irányul. A politikába lépő cselekvő politikusnak előbb-utóbb érzékelnie kell, hogy az elmélet és a gyakorlat tényleg különbözik.

Mivel Eötvös dilemmáját a cselekvő politikus problémájának tekintem, azt feltételezem, hogy az a politikai tervezés folyamatában értelmezhető: kétféle szemléletmód között kell választania. A Deákkal folytatott vitában két politikai pozíció rajzolódik ki: Eötvös a politikai döntéseket valamiféle szükségsszerűségről, „fejlődési irányból” kívánja levezetni, Deák pedig az „elvszerűség” és a „célszerűség” (saját szavával a „kivihetőség”) egyeztetésére törekszik, mivel felfogása szerint a politika az eshetőségek birodalma, amelyben alternatívák rajzolódnak ki, a konkrét döntéseket az elvek és a lehetőségek számbavételével szabad és lehet meghozni. A Deák és Eötvös közötti különbséget tehát én nem a politikus és a tudós, hanem kétfajta, de egyaránt elvekkel rendelkező politikus: a pragmatista és a doktriner politikus megkülönböztetésével vélem leírhatónak.

<sup>18</sup> Lásd <http://ancientworldonline.blogspot.com/2020/03/latin-paleography-from-antiquity-to.html>

<sup>19</sup> Lónyay (2004): i. m. 169.

## Elvszerűség és célszerűség

De mielőtt hipotézisem igazolására térek, egy kitérőt kell hogy tegyek: ha csak utalással is, a tárgyalt problémát a politikai gondolkodástörténet kontextusába kell helyeznem. Tudnunk kell, hogy a 19. század középső harmadában még erősen vitatott volt, hogy mely eszmék is „uralkodnak” valójában az adott pillanatban. Ugyanis ekkor – Mannheim Károly szavaival szólva – három különböző világ, a liberalizmus, a konzervativizmus és a szocializmus állt szemben egymással, és éles kontúrok választották el az alapelveket. A versengő paradigmák korszakában, amikor hősünk tevékenykedett, a cselekvés mezejére lépő politikai aktoroknak a „világok” közötti választás feladatát is el kellett végezniük. A politikai gondolkodás történetének egy különös pillanatáról van szó tehát. Én úgy találtam, ilyen esetekben a válaszkérés szintekbe rendeződik. Kutatásaim alapján két szintet látok kirajzolódni.

1. A politikába lépés alapfeltételeként el kellett végezni az önmeghatározást (kik vagyunk, mit akarunk), ami értelemszerűen magába foglalta az ellenfél, az ellenfelek megnevezését is. Érveket kellett találni a törekvések igazolására, hitté kellett kovácsolni a célokat megalapozó világértelmezést, a jövőre irányuló feltételezéseket, reményeket ahhoz, hogy a politikai közösség létrejöhessen és tartósan létezhesen, továbbá, hogy megszerezhesse és fenntarthassa cselekvőképességét a kudarcok ellenére is. Röviden: az eszmékre, az intenciókra, a feltételezett érdekekre, egyszóval a vitathatatlan elvekre alapozva kellett cselekvési programot alkotni.

Nyilvánvaló, hogy a programalkotás elméleti tevékenység, hisz világértelmezésen, értékrenden, emberképen, történelemfelfogáson alapul. De rögtön hozzáteszem: a „termék” a politikai gondolkodás eredménye, még akkor is, ha eszmékre, tudományos állításokra és hipotézisekre épül, s ha létrejöttében az „írástudók” (tudósok, filozófusok, művészek, publicisták) jelentős szerepet vállalnak. Hiszen – miként ezt a pártok, politikai mozgalmak története bizonyítja – heves politikai küzdelmek eredményeként jön létre és válik ideológiává, egy sajátos gondolatrendszerre, paradigmává, amely inspirálja, igazolja, értelmezi és kijelöli a cselekvés körét. Természetesen nem mindörökké, hiszen a cselekvés helyhez és időhöz kötött. A körülmények megváltozása magával hozza az elvek, de legalábbis az értelmezések módosulását. Ismerjük azt a jelenséget, amelyben – rendszerint az adott politikai közösség egy-egy kudarca után – újra kezdődik a programvita: kik is vagyunk, mit is akarunk valójában az adott időben és helyen? Azaz: megjelennek a program revíziójára irányuló törekvések,

aminek eredményeképpen szakadások következhetnek be az adott politikai közösségen belül.

Megfigyelhetjük ezt a jelenséget a magyar liberális mozgalom 1848-at megelőző korszakában, a vereséget követően, majd a dualizmus keretei között is. Igaz, ekkor már bomladozóban volt a háromosztatú struktúra. A század végéig a szocializmus csupán távoli fenyegetésként jelent meg, a konzervativizmus és a liberalizmus közötti ellentétek elhalványodtak. Mondhatjuk, két-három évtizedre valóban uralkodó helyzetbe került a liberalizmus.

2. A politikai tervezésnek azonban van egy másik szintje is, amelyen a versikében felsoroltak közül még nem tárgyalt kérdések körüli viták zajlanak: hol, mely eszközök által, hogyan, mikor lehet elvégezni a célok és feladatok konkretizálását. Azaz: a programalkotást követnie kell a teendők meghatározásának, egy, a hadászatból származó műszóval megfogalmazva a stratégia kidolgozásának, ami a célok megvalósításának feltételeiről, az erőviszonyok felméréséről, a hely és az idő által meghatározott lehetőségmező feltárásáról szól. Ennek során olyan dilemmák kerülnek a figyelem centrumába, mint például a súlypontok kijelölése, az időzítés problémája, a támogatói kör kiterjesztése, a szövetségesek megnyerése, az ellenfelek megosztása, az eredményt ígérő eszközök, módszerek kiválasztása stb. Természetesnek találjuk, hogy ezen a szinten is elkeseredett viták alakulhatnak ki egy párton belül, olyannyira, hogy pártszakadásra is sor kerülhet. Ám az így keletkezett pártok nem „elvpártok”, ahogy a korabeli megfigyelő, Concha Győző fogalmazott.

Úgy vélem, a politikai tervezés szintjeinek elkülönítése adhat keretet az Eötvös politikai álláspontjában és Deákhhoz való viszonyában bekövetkezett változások értelmezéséhez. Azt feltételezem, hogy ezáltal olyan magyarázatokhoz juthatunk, amelyek kulcsot adhatnak az általa korszakalkotónak nevezett politikusokkal, Széchenyivel, Kossuthal és Deákkal kialakult vitái, konfliktusai megértéséhez is.

Nézzük, milyen következtetésekre juthatunk ezen értelmezési kereten belül Eötvös dilemmáival kapcsolatosan.

### **Államszövetség vagy föderáció?**

Az 1850-es évek végére a programalkotás feladatán a Deák-párt jórészt túljutott. Tételekbe ugyan nem formálták, de a nyilvánosság számukra elérhető fórumain, a Magyarországon, illetve a külföldön megjelentetett írásokban, a szépirodalom-

ban, a személyes kapcsolatok hálózatain keresztül egyértelművé tették státuszukat és céljaikat. Önmagukat liberálisként határozták meg, a liberális alkotmányosság talaján állva utasították el az abszolutizmus minden formáját, beleértve az „Új Ausztria” modernizáló programját és az olyasfajta képződményeket, mint amivé III. Napóleon Franciaországa lett. Elhatárolódtak mind az 1848 előtti állapotok visszaállítása mellett kardoskodó ókonzervatívok, mind az alkotmányosság új formáját kereső újkonzervatívok próbálkozásaitól. Megtörtént az önmeghatározás eszmei alapjául szolgáló liberalizmus első válságát követő revíziója az 1848–49-es európai történések tanulságainak levonásával. Világossá tették, hogy programjuk magába foglalja az ország szuverenitásának és integritásának követelményét, jelezve ugyanakkor, hogy törekvésük nem irányul a birodalom és Magyarország közötti kapcsolatok megszakítására.

A jogfolytonosság elvére alapozott passzív rezisztencia meghirdetése magában foglalta azt is, hogy csupán a legalitás elvére épülő változtatásokat fogadják el. A törvényes alapnak az 1848. évi áprilisi törvényeket tekintették.

Eötvös joggal érezte, hogy a liberális értékek és elvek védelmében és az újrafogalmazott program kialakításában fontos szerepe volt. Azonban a nemzetállami szuverenitás kérdésében álláspontja különbözött a Deák köré gyülekező mérsékelt liberálisok elképzelésétől. Röviden fogalmazva: lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartotta egy közép-európai föderáció létrehozását. Azaz: liberális elvekre alapozott közép-európai államszövetség létrehozását, amely erejénél fogva egyrészt védelmet adott volna e térségben lévő „kisállamoknak” Európa nagyhatalmaival, de különösen az orosz fenyegetéssel szemben, másfelől biztosíthatta volna a „történelmi nemzetek” széles körű autonómiáját, továbbá a nemzetiségek kulturális érdekeinek érvényesülését, gyöngítve ezáltal a szeparatista törekvéseket. Az ötlet már *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című művében is megjelenik, több röpiratban is tárgyalja, elképzeléseit mégis egy 1866 szeptemberében született naplórészlettel szemléltetem, egyrészt a rövidség kedvéért, másrészt azért, mert igazolja, a legjobb megoldásnak még ekkor is ezt a részben már elszalasztott lehetőséget tartja.

„Hogy mindezen népekből egy nagy szabad állam fog alakulni, az előttem éppoly bizonyos, mint azon perctől, melyben a nemzetiségi elv előtérbe lépett, az olasz és német egységen sem kételkedtem, s mint nem kételkedem most, hogy Ausztria német tartományai, s pedig aránylag rövid idő múlva, a német egységhez fog[nak] csatlakozni. Mi a dolgok természetében fekszik, az[t] egyesek, sőt egész népek akarata nem tarthatja fel. [...] A dinasztának nagy hivatása volt. Ha állását felfogva [...] saját birodalmát a szabadság alapján organizálva, az olasz, a német s a birodalom kisebb népeit a perszonális unió kapcsai által

közelebb hozza egymáshoz, dinasztikiánk Közép-Európát egy nagy szövetséggé alkotva, oly államnak alapjait vethette volna meg, mely az amerikaitól csak abban különbözik, hogy feje választott elnök helyett császár lett volna.”<sup>20</sup>

E koncepciójából következően elhibázottnak vélte Deák stratégiájának egyik elemét, a passzív rezisztenciát, úgy vélt, hogy a magyar liberálisoknak be kell kapcsolódnia abba a folyamatba, amelynek eredménye egy közép-európai államszövetség létrehozása lenne.

Különállását nyilvánosan is megfogalmazta. Egyrészt röpirataival, másrészt azzal, hogy nem zárkózott el a személyes kapcsolatok fenntartásával a kormányzattal. Láttuk, Eötvösben a Deák-párttal való szakítás gondolata is felmerült. Lapot alapított, s naplója szerint felmerült benne a pártalapítás lehetősége, a fiatalságra, a polgárságra és a nemzetiségekre támaszkodva.<sup>21</sup> A politikai életben bekövetkező változások azonban eltérítették ötlete kipróbálásától.

Nincs terem e kérdés taglalására; de nem is szükséges, mert a futólag érintett probléma átvezet a politikai tervezés második szintjére, ahol nemcsak képzelőerőre, hanem valóságérzékre is szükség van. Talán nem szorul igazolásra állításom, hogy az adott pillanatban Eötvös célkitűzéséhez nem lehetett stratégiát, megvalósítási tervet illeszteni, és nemcsak a magyar nacionalisták miatt.

Úgy tűnik, maga is tudta ezt. Az országgyűlés megnyitása után nem is lépett ötletével a nyilvánosság elé. Mégis fontosnak tartottam felidézni, mert politikafelfogásának egy olyan elemére utal, amely fel-felbukkan politikusi gyakorlatában, de még gyakrabban önvizsgálataiban. Röviden ezt így határozhatom meg: csupán a célok foglalkoztatják, a „hol, mely eszközök által, hogyan, mikor, kivel” megválaszolása, egyszerűen a stratégia kialakítása kívül marad érdeklődési körén. Talán itt kereshetjük a választ korábbi kérdéseinkre, hogy mit is jelenthetett számára a „gondolkodás és a cselekvés mezejének” szétválasztása.

## Fikció és realitás

Korábban láttuk, hogy a siker pillanatában, 1867 februárjában lezajlott utolsó tárgyaláson elért eredménnyel elégedett, az viszont problémát jelent számára, hogy a kölcsönös előnyöket biztosító konstrukció egy fikcióra épült. Így „az, mi után törekszünk, oly valami, mit tisztán nem tudunk, vagy nem merünk értel-

<sup>20</sup> Eötvös (1977): i. m. 706–707.

<sup>21</sup> Eötvös (1977): i. m. 712–716.

mezni, mert érezzük, hogy a világosság, melyet precíz értelmezés adna, el fogná tüntetni a látszó[lagos] egyetértést, mely közöttünk létrejött”.<sup>22</sup> Szerepvállalását – annak ellenére, hogy „jelen pillanatban mindenesetre csak másodrendű szerepet játszhatok” – azzal indokolja, hogy „helyzetemben talán siettettem a pillanatot, midőn végre tisztába jövünk”.<sup>23</sup>

Az elemzés pontos, a következtetés legalábbis kétséges. Tudjuk, a kiegyezés értelmezéséről folyó viták az Osztrák–Magyar Monarchia létét végigkísérték, sőt összeomlását követően sem szűntek meg. De azt hiszem, joggal tehetem fel a kérdést: létezett-e bármikor, létezhet-e egyáltalán olyan politikai konstrukció, amelynek alapzatában ne lennének „fikciók”? Joggal értelmezhetjük fikciónak Eötvös föderációs tervét is, még akkor is, ha – mint azt az imént láttuk – ő maga úgy véli, hogy az „a dolgok természetében fekszik”. És ha csak rápillantunk Eötvös kormányzati tevékenységére, láthatjuk, hogy reformkísérletei ugyancsak feltételezésekre épültek. Azok is, amelyek sikerre vezettek (értékmentesen fogalmazva: a céloknak adekvát változtatásokat eredményeztek), noha a célt a maga teljességében nem érték is el, és akkor is, ha kudarcba fulladtak, a szó azon értelmében, hogy a nem célzott következmények kétségessé tették az elért eredményeket is. Az előbbire az egyházpolitikai törvények adnak példát, az utóbbira a nemzetiségi törvény.<sup>24</sup> De gondoljunk bele, hogyan sikerülhetett volna Kossuth és az ellenzék ellenében elfogadtatni az országgyűléssel és a közvéleménnyel az új Magyarországot megalapozó törvényeket, ha tisztázták volna annak belső feszültségeit?

Eötvös maga sem teljesítette fogadkozását. Alighanem azért nem, mert benne cselekedve megismerte a politika természetét, és ha berzenkedve is, annak szabályai szerint cselekedett. Úgy hiszem tehát, hogy érdemes észben tartani a Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című, nagy visszhangot kiváltó esszéjében megfogalmazott tézist: a politikában, a politikai gondolkodásban léteznek bizony „termékeny fikciók”, amelyek „értéknorma erejével hatnak”,<sup>25</sup> amelyekre politikai rendszerek épülnek föl, persze csak akkor, ha az erőfeszítések sikerre vezettek.

<sup>22</sup> Eötvös (1977): i. m. 714.

<sup>23</sup> Eötvös (1977): i. m. 716.

<sup>24</sup> Részletesen bemutatva: Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. II. kötet. Budapest, Századvég, 2018. 435–522.

<sup>25</sup> Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle*, 24. (1981), 3. 322.

Három év kormányzati tapasztalattal a háta mögött, 1870 őszén viszont Eötvös mégis ugyanarra a következtetésre jut naplójában, mint 1866 márciusában: kétségek merülnek fel benne aziránt, hogy alkalmas lenne-e az ország vezetésére.

Az apropót most egy Lónyayval folytatott beszélgetés adta, amely arról a hírről szólt, hogy a Monarchia külügyminiszteri székébe készülő Andrássy helyét Lónyay vagy Eötvös veheti át. Eötvös szerint Lónyay a programját is kifejtette. „Alapgondolatja, hogy Magyarország az alkotmányos szabadság azon fokán, mely most létezik, nem kormányozható, s hogy ezért ennek megszorítása a nemzet érdekében fekszik.” Lónyay célszerűnek és kivihetőnek is tekinti tervét. Az utóbbival Eötvös is egyetért.

A beszélgetés után Eötvös „egy óránál tovább” sétált a Duna-parton, és gondolkodott „mindenféléről, saját helyzetéről is”, és a következő eredményre jutott:

„Ki valamit elérni akar, tartsa szem előtt a célt, haladjon bátran előre, nem gondolva avval, ha néha oly helyre lép is, hol magát bemocskolja. Ilyen Lónyay, s ez oka, miért ő az állam vezetésére nálamnál sokkal többet ér, habár minden, mit az államról életében önállólag gondolt, talán nem töltene be három nyomtatott lapot. – Végre is a leghelyesebb elmélet az államról napjainkban alig más egy szép álomnál, csakhogy logika van benne. Melyet Trefort szerint az élet kinevet.”<sup>26</sup>

Ha „nagyeszűsége” és „nagytudományúságon” az elméletalkotásra, a logikai következtetések konzekvens végigvitelére, a „világtendenciák” kimutatására való képességet értjük, talán igazat adhatunk Eötvösnek. Viszont ne csodálkozzunk azon sem, hogy más kompetenciák híján e képességek birtokosai nehezen találják meg helyüket a politika világában és különösen nem a politikai vezető pozíciójában.

Mihasznák volnának – mint ezt Eötvös vélte keserűbb pillanataiban? Én nem erre a következtetésre lyukadok ki. A „kivihetőség” valóban súlyos, de nem mindent eldöntő szempont még egy vérbeli politikus számára sem. A cselekvést inspiráló elvek, értékek, normák nem adnak választ minden dilemmára, de korlátokat, sőt tilalmakat állítanak. Határt vonnak az elfogadható és az elfogadhatatlan, a megtehető és a nem megtehető között.

Úgy látszik, az elvek és a gyakorlat közti ellentétet sem így, sem úgy nem lehet feloldani: a cselekvő politikusnak újra és újra egyensúlyoznia, nemegyszer

<sup>26</sup> Eötvös József: Naplójegyzetek, 1870. augusztus 6. – 1870. november 30. Közzé teszi s jegyzetkkel ellátta Czeglé Imre. *Történelmi Szemle*, 21. (1978), 2. 394.

választania kell az elvek, értékek, normák által diktált „elvszerűség”, illetve a „kivihetőség” kényszere által korlátozott „célszerűség” között.

A *Vallomások és gondolatok* cím alatt megjelenő kötetben, amely Eötvösnek a kiadásakor ismert naplójegyzeteit, papírra rögzített gondolatait tette közzé, az utolsó, 1871-re datált feljegyzés így szól: „Az ember nem szabad, de szabaddá válhatik.”<sup>27</sup>

Egyszer bizonyára így lesz. De azt hiszem, 150 évvel jóslata után még mindig nem állíthatunk többet annál, hogy elmélkedő és cselekvő elvbarátaival együtt ő is egy fikcióra, a tények által mindmáig nem igazolt hipotézisre tette fel életét.

Hibázott? Max Weber mondja *A politika mint hivatás* című híres előadásában: „Teljesen igaz, amit minden történelmi tapasztalat is megerősít, hogy az ember a leheletségest sem érne el, ha időről időre nem nyújtózkodott volna a lehetetlen felé.” A politikai hivatás beteljesítésének alapfeltétele – zárja fejtegetéseit – az állhatatosság, ami nélkül a lehetséges sem valósítható meg.<sup>28</sup>

Bízom benne, előadásomból kitetszett: nincs okom temetni az ünnepelet makacsságát, ami – mivel ez másként nem lehetséges – végső soron a hiten és a képzelőerőn, ha tetszik, a fantázián alapult.

### Felhasznált irodalom

- Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976.
- Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. Szerk. Bényei Miklós. Budapest, Magyar Helikon, 1977.
- Eötvös József: Naplójegyzetek, 1870. augusztus 6. – 1870. november 30. Közzéteszi s jegyzetekkel ellátta Czegle Imre. *Történelmi Szemle*, 21. (1978), 2. 364–410.
- Kónyi Manó (szerk.): *Deák Ferencz beszédei*. IV. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1903.
- Lónyay Menyhért *naplója 1860–1861*. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, Századvég, 2004.
- Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. II. kötet. Budapest, Századvég, 2018.
- Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. (1981), 3. 313–359.
- Weber, Max: *Tanulmányok*. Ford. Wessely Anna. Budapest, Osiris, 1998.

<sup>27</sup> Eötvös (1977): i. m. 802.

<sup>28</sup> Max Weber: *Tanulmányok*. Ford. Wessely Anna. Budapest, Osiris, 1998. 209.